

**Оксана Коваленко
(Полтава)**

**СІМ'Я ТА
ДОМОГОСПОДАРСТВА
ГОНЧАРІВ ПОЛТАВИ
У XVIII СТОЛІТТІ
(за матеріалами
генерального перепису
1765–1766 років)**

Полтава другої половини XVIII ст. була невеликим містом, центром Полтавського полку, торговельним і ремісничим центром мікрорегіону. Матеріали Генерального перепису, проведеного в Полтаві в 1765–1766 роках, дають можливість визначити загальну кількість населення міста та його розселення, а також є джерелом для демографічних реконструкцій [1].

Історико-демографічні дослідження в Україні нині перебувають на етапі свого становлення. Нещодавно побачило світ монографічне дослідження історика Юрія Волошина, присвячене історико-демографічному аспекту функціонування розкольніцьких старообрядницьких слобід Північної Гетьманщини XVIII ст. [3]. Однак історико-демографічні дослідження певних ремісничих верств населення ще не проводилися. У цій статті вперше звернено увагу на гончарів як представників ремісничої групи міського населення, яких охарактеризовано на основі Генерального перепису 1765–1769 років. Зокрема, метою дослідження є розгляд таких історико-демографічних аспектів, як структура сім'ї та домогосподарства гончарів Полтави. Для реалізації поставлених завдань використано методики французьких вчених Л. Анрі та А. Блюма, основу яких становить «метод відновлення історії сімей» [2]. Визначення структури домогосподарства й опис дворів ґрунтується на розробках П. Ласлетта [7]. Для проведення аналізу залучено напрацювання Ю. Волошина у сфері обрахунків домогосподарств і визначення структури родин окремого населеного пункту [3, с. 213–238].

Основою забудови Полтави XVIII ст. були домогосподарства міщан. Домогосподарство – це господарська одиниця, мешканці якої пов'язані родинними зв'язками

та веденням спільного господарства; воно є основною податковою одиницею. Єдиним джерелом, за яким можна дати повну характеристику домогосподарствам Полтави, є Генеральний перепис Лівобережної України, що дозволяє відновити типи, структуру, населеність, залюдненість, розподіл за формою сімейної організації домогосподарств на часовому зрізі 1765–1766 років.

У місті існували домогосподарства трьох типів: двори, бездвірні хати та підварки. Поняття двору, у першу чергу як податкової одиниці, у XVIII ст. мало власну специфіку. За Григорієм Максимовичем, основними ознаками двору були наявність єдиної території, родинні зв'язки між мешканцями двору, спільні відбуття повинностей і служб та сплата податків [8, с. 317]. Зауваженнями до запропонованого поділу можна вважати факти записів до домогосподарств наймитів, учнів, які навчалися в господарів певним ремеслам та інших осіб, які безоплатно проживали у дворі, але не належали до родин господарів. Отже, двір – це група осіб, об'єднаних кровними зв'язками, спільними маєтково-трудовами відносинами, тобто спільністю землі, худоби та майна. У дворах були розташовані господарські споруди, залежно від майнового статусу мешканців. У межах фортеці розташовувався 171 двір, на форштадті – 654, що становить відповідно 78 % та 72 % від загальної кількості домогосподарств у межах кожної складової міста. Найпростіший тип двору – це двір, у якому була лише одна хата без господарських приміщень. Таких дворів було 11 (6,5 %) у фортеці та 199 (30 %) на форштадті. Водночас, цей тип двору був одним із найпоширеніших. Зазвичай до складу двору входила комора, рідше – сараї та стайні, у поодиноких випадках промислові чи торговельні споруди – лавки, винокурні тощо. Усього, за складовими, налічується 96 типів дворів.

Бездвірну хату Григорій Максимович визначив як «хату без дворового места». Тобто дворове місце – це територіальне поняття, яке означає земельну ділянку. «Порожнее дворное место» як елемент забудови фіксується Генеральним переписом поряд із трьома видами домогосподарств. Воно є потенційним двором. Дворове місце є необхідним складовим елементом, що розмежовує поняття двору та бездвірної хати. До бездвірних хат також належали господар-

ські споруди, але в меншій кількості. Бездвірних хат у межах фортеці було 28, що становить 13 % від усіх домогосподарств. Бездвірні хати на форштадті, яких було 56, становили лише близько 6 %. Тобто в межах фортеці другим за кількістю був саме цей вид домогосподарства. Найбільше було просто бездвірних хат (у фортеці – 17 таких хат – 60 % від кількості всіх одиниць цього виду домогосподарства, на форштадті – 28 хат – 50 % відповідно). У фортеці зафіксовано лише один випадок, коли поряд із бездвірною хатою була розташована комора. Натомість на форштадті такий тип був більш поширеним – 15 одиниць, тобто 9,7 %. Крім того, тут біля бездвірних хат були й виробничі приміщення: кузня та солодовня. Усього існує п'ять структурних типів «бездвірних хат».

Третім видом домогосподарств є підварок. Це слово, запозичене з російської та привнесене переписувачами, у словнику Володимира Даля тлумачиться як «вилла, загородная дача» [4]. Цей термін на позначення елемента житлового фонду міста з'явився в середині XVIII ст. [5, с. 311]. Підварок – земельна ділянка із хатами та господарськими спорудами, власник якої переважно проживав у іншому місці, поселяючи в підварку своїх підданих чи наймитів, тобто групу осіб, не об'єднаних кровними зв'язками та спільними маєтково-трудовами відносинами. Підварків у межах фортеці було мало, лише 11, тобто 5 % від усіх типів домогосподарств, усі вони були дуже простими – склалися лише з однієї хати чи хати з коморою або двох чи трьох житлових приміщень. На форштадті підварків було 154, що становило 17 %. Тут вони були більшими, мали складнішу структуру. Існує 18 типів підварків, серед яких найпростішим і найпоширенішим був звичайний тип, що складався з однієї хати.

У 1760-х роках у місті проживало лише 12 ремісників-гончарів, із яких дев'ятеро були записані до цеху та виступали власниками домогосподарств; троє майстрів були підданими та проживали в домогосподарствах власника:

«Герасим Зорченко

Василь Харченко (у нього робітник – Антонь Гончаренко, учень – Павель Хупавенко)

Иван Харченко

Степан Терновъ

Герасимъ Рачковский
Василь Охопертенко
Данило Прокопійевич (у нього учні – Корней Івановъ, Касянь Лўкяновъ)

Савва Савченко
Алексей Мовченко

Піддані:

Прокопъ Бердникъ (в нього учень – Кирило Зенченко)

Терентий Пирченко (у нього робітник – Федоръ Голубенко, учень – Петръ Гончаренко)

Никифоръ Бутенко (у нього робітник – Павель Никитинъ)» [1, арк. 175 зв., 177 зв., 182 зв. – 183, 201 зв., 206, 210, 212 зв., 213, 214, 214 зв., 306].

Усі цехові гончарі володіли дворами. За структурою з-поміж них можна виокремити лише три типи:

– одна хата – одне домогосподарство;

– одна хата, одна комора – шість домогосподарств;

– дві хати, одна комора – два домогосподарства.

Порівняння цих типів із загальним розподілом дворів за структурою дозволяє стверджувати, що гончарі проживали в найпростіших домогосподарствах, які склалися лише з найнеобхідніших компонентів – житла та господарської споруди. Це свідчить про невисокий майновий статус цехових гончарів. Слід зазначити, що розгляд економічного становища гончарського цеху на основі його видатків і чисельності для 20-х років XVIII ст. показав, що спілка майстрів перебувала в скруті [6, с. 100]. Нині можна констатувати, що фінансове становище гончарів до 60-х років XVIII ст. не змінилося.

Зважаючи на відсутність цехового будинку гончарів у місті, можна стверджувати, що всі гончарі працювали вдома, використовуючи як майстерню господарське приміщення, а за його відсутності – один із покоїв (кімнат) житлового приміщення.

Генеральний перепис Лівобережної України вперше зафіксував категорію підданих гончарів, які з'явилися в місті наприкінці 1750-х років. У Полтаві на момент проведення перепису проживало троє таких майстрів, які належали полковому судді Григорію Сахновському, обозному Андрію Руновському та бунчуковому товаришу Федору Зенковському. Кожен із гончарів займав лише по одній житловій хаті в межах підварків власника.

З'ясуємо заселеність розглядуваних домогосподарств. Середня заселеність форштадтових дворів визначається в межах показника 6,9. Заселеність гончарських дворів менша, вона становила 5,5. Таким чином, вони належать до середніх за залюдненістю домогосподарств. Враховуючи, що в підварках родини гончарів займали лише по одній хаті, то розраху-

4) домогосподарства, що складаються з однієї особи;

5) домогосподарства, що не утворюють сім'ї.

У зв'язку із нечисельністю полтавських гончарів доцільно розглянути кожену родину за типом її сімейної організації. Результати аналізу наведено в таблиці:

Типологія сімей гончарів

Типи сімейної організації	Кількість			
	К-сть родин гончарів	%	Загальна к-сть сімей міста	%
Проста родина	7	58,3	393	53,5
Розширена родина	2	16,7	111	15,2
Складна родина	2	16,7	184	25
Одинаки	0	0	40	5,4
Без структури (не утворює сім'ї)	1	8,3	7	0,9

нок їхньої заселеності – 5,3 – наближується до загальноміського показника 5,4. Тобто в заселеності гончарських домогосподарств не спостерігаються відмінності від загальноміських тенденцій, вона, як і в інших випадках, коливається, відповідно до типу сім'ї. Дещо меншу заселеність гончарських дворів, імовірно, можна пояснити необхідністю виокремлення певного обсягу житлових приміщень для виробництва.

Розгляд домогосподарств гончарів був би неповним без аналізу їхніх родин. Зважаючи на те, що Генеральний перепис Лівобережної України 1765–1755 років містить інформацію щодо характеристики типів сімей, саме його доцільно використати для такого аналізу.

За типологією П. Ласлетта, виокремлюють такі форми сімейної організації [3, с. 211, 214]:

1) просте, сімейне, домогосподарство, що складається зі шлюбної пари із дітьми або без них (нуклеарна родина);

2) розширене, що включає просте домогосподарство та родичів, які не утворюють шлюбних пар;

3) складне, мультифокальне, що складається з кількох нуклеарних сімей;

Наведені підрахунки свідчать, що в Полтаві серед гончарів на момент складання Генерального перепису Лівобережної України (60-ті роки XVIII ст.) набули поширення чотири з п'яти виокремлених дослідниками форм сімейної організації. Провідне місце посідала нуклеарна або проста родина – 58,3 %. На другій позиції перебували складні та розширені родини – 16,7 %. І лише одна родина становила домогосподарство, що не утворює сім'ї, – так звану безструктурну родину, яку представляє Сава Савченко з двома незаміжніми сестрами. Порівняно з кількісним розподілом усіх родин, які проживали в місті, таке відсоткове співвідношення родин гончарів не виявляє жодних невідповідностей чи особливостей, а цілком відповідає загальній демографічній структурі полтавського міського населення, за винятком дещо меншого відсоткового показника складних (мультифокальних) родин.

Розглянемо також співвідношення сімей за чисельністю. У цілому по місту середній показник заселеності домогосподарств становив 5,3–5,5. У гончарів домінували сім'ї з 3 та 5 осіб (усього було по три такі родини гончарів), на другій позиції – ро-

дини з 4 і 6 осіб. Більшість цих сімей мали класичний склад – подружжя з дітьми. Немає жодного випадку неповного ядра сім'ї, тобто вдови чи вдівця з дітьми. До таких класичних нуклеарних родин належать сім'ї Прокіпа Бердника, Никифора Бутенка, Степана Тернова, Герасима Рачковського, Василя Охофертенка, Данили Прокопівца. Найбільшою була сім'я Івана Харченка, яка складалася із 70-річного цеховика, його 65-річної дружини та двох їхніх одружених синів: 35-річного Андрія (із двома дітьми) та 26-річного Антона. Отже, зображене господарство складалося з трьох ядер і було прикладом класичної патріархальної сім'ї, яка ще не вичерпала можливості росту. Ще однією складною формою сімейної організації було домогосподарство з шести осіб 25-річного одруженого Василя Харченка, який не мав дітей, однак із ним проживала його сестра «женка» з двома доньками. Це було домогосподарство із вторинною родиною по боковій лінії. Родина Герасима Зорченка типологізується як розширена по висхідній лінії, а Терентія Пірченка – розширена по боковій лінії, оскільки з ним проживала племінниця. Єдиною беструктурною сім'єю є домогосподарство Сави Савченка, яке складалося з трьох осіб: 25-річного гончаря та двох його незаміжніх сестер 15 та 17 років.

Таким чином, провідне місце належало простій родині, проте іноді гончарі мали складні та розширені сім'ї. Не було домогосподарств, що склалися б з однієї особи. Логічним поясненням цього явища є етнографічно зафіксовані випадки того, що до занять гончарним промислом залучалася вся родина, оскільки самостійно гончарювати важко. Отже, спостерігаємо переважання нуклеарної родини над складною, яка загалом домінувала серед сільського населення Центральної Європи до XIX ст. та водночас була характернішою для тих родин, які займалися ремеслами та промислами [3, с. 227, 229].

1. ЦДІА України. – Ф. 57; оп. 2, спр. 1–390.
2. Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии / Пер. с франц. С. Хока и Ю. Егоровой. – М., 1997.
3. Волошин Ю. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект). – Полтава, 2005.

4. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка [Електронний ресурс] <http://www.dal.sci-lib.com/word026782.html>.
5. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: 36. док. / Упоряд. В. Горобець. – К., 1993.
6. Коваленко О. Видатковий аспект економічної діяльності цехів Полтавського полку початку XVIII ст. // Вісн. МНТУ: 36. наук. пр. – 2007. – Т. 1. – № 1. – С. 97–103.
7. Ласлетт П. Семья и домохозяйство: исторический подход // Брачность, рождаемость, семья за три века. Сб. ст. – М., 1979. – С. 132–157.
8. Максимович Г. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. – Нежин, 1913. – Т. 1.